

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
HÔTEL DEWEZ

N°005
DECEMBER 2012

Hôtel Dewez en zijn voorgeschiedenis sinds de 14de eeuw

DE BIJDRAGE VAN DE BOUWARCHEOLOGIE

.....
PHILIPPE SOSNOWSKA

Onderzoeker/doctorandus aan het Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine, Université Libre de Bruxelles
.....

De historische studie van een wijk en haar stedenbouwkundige ontwikkeling is geen sinecure. Straten, percelen en gebouwen ondergaan in de loop der eeuwen immers grondige wijzigingen als gevolg van particuliere initiatieven of overheidsbeslissingen. Toch verbergt de Brusselse bebouwing nog waardevolle getuigen uit de 16de, 15de en – zeldzamer – 14de eeuw. Deze subtiele overblijfselen van de architectuur van het *ancien régime* zitten vaak verscholen achter opeenvolgende aanpassingen of zijn in recentere bouwwerken ingewerkt. Dit miskende, zelfs onbekende en ongeïventariseerde erfgoed verdwijnt maar al te vaak onder de mokerslagen van de vastgoeddruk of ondoordachte renovaties, die deze broze sporen gedeeltelijk of definitief doen verdwijnen. Het gebouw bekend als Hôtel Dewez kon daarentegen een bijzondere belangstelling genieten dankzij zijn beschermd statuut. Het was het voorwerp van een multidisciplinaire benadering die zijn historische waarde ten volle aan het licht heeft gebracht.

In het kader van de restauratie van het gebouw bestelde de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bij de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis een archeologische studie van de bebouwing.¹ Inspelend op de belangstelling die de archeologische ontdekkingen wekten en in het licht van de vragen rond het restauratieproject werd de aanvankelijk campagne van zes maanden, die in 2004 van start ging, verlengd met twee

campagnes van vijftien dagen in 2007 en één campagne van drie maanden in 2008. Deze laatste drie interventies gebeurden terwijl de werkzaamheden al plaatsvonden.

Deze opvolging van de bouwplaats was van cruciaal belang voor de toetsing van de hypothesen die gedurende de eerste studiecampagne waren geformuleerd. Tijdens de restauratie werd immers een groot deel van het pleisterwerk afgebikt en werden diverse

structuren gedemonteerd, waardoor belangrijke overblijfselen aan het licht kwamen die getuigen van de lange geschiedenis van het gebouw.

Deze studie maakte het dus mogelijk om een tipje van de sluier op te lichten over de geschiedenis van het huizenblok waarin het gebouw gelegen is en om er de complexe evolutie van te beschrijven. Ze bleek ook essentieel voor een algemeen inzicht in het gebouw en zijn langzame metamorfose, zowel voor de recente fases als voor de identificatie van de oude, in de 14de-16de eeuw gedateerde kernen.³ Het onderzoek besteedde tevens bijzondere aandacht aan de bouwmaterialen die tijdens de verschillende uitvoeringsfases werden gebruikt. Op basis van de resultaten kon de traditionele historische visie op het gebouw in tal van opzichten worden bijgesteld.³

Dit bouwwerk kon al op de belangstelling van wetenschappers rekenen, zowel uit geschiedkundige als uit bouwkundige hoek⁴, omdat het huis, zoals uit de naam blijkt, zou zijn ingericht en zelfs bewoond door Laurent-Benoît Dewez (1731-1812), hofarchitect van Karel van Lotharingen (1712-1780).⁵ Er werd algemeen aangenomen dat de werkzaamheden die tussen 1774 en 1776 werden uitgevoerd het werk waren van L.-B. Dewez. Zoals we zullen zien, moeten deze bewering en de omvang van de werken ietwat worden genuanceerd.

DE INPLANTING VAN DE SITE

Het eigendom ligt aan de Lakensestraat nr. 73-75 en neemt de hoek met de Vander Elststraat in. Het perceel heeft een onregelmatige vorm en strekt zich in de lengte uit langs deze straat (kadastrale nummers 721a en 722) (afb. 1). In het algemeen ondergingen de percelen zelf geen ingrijpende wijzigingen sinds de 19de eeuw: slechts één kadastrale exponent (a) duidt voor nr. 721 op een wijziging.⁶ Het gebouw vormt een indrukwekkende L en is gebouwd over de hele beschikbare lengte langs de twee straten. Het omvat twee wooneenheden: het hoofdvolume (in oppervlakte) op nr. 73 en een secundair volume op nr. 75.

Afb. 1

Hôtel Dewez, kadastrale plan van het gebouw met aanduiding van de twee woningen, nr. 73 en 75 (UrblS-basiskaart MBHG).

Afb. 2

Zuidgevel van nr. 73, langs de Vander Elststraat, detail van paren muuropeningen die de aanwezigheid van de trap aangeven (P. Sosnowska © KMKG-DML).

Afb. 3

Noordgevel van nr. 73, gezien vanop de binnenplaats (P. Sosnowska © KMKG-DML).

Afb. 4

Deel van de oostgevel van nr. 73 en 75 (P. Sosnowska © KMKG-DML).

Afb. 5

Koetshuis en stallen (P. Sosnowska © KMKG-MBHG).

Het op het eerste gezicht homogene uitzicht van het geheel is het resultaat van de bouw aan de Lakensestraat van een gevel in neoclassicistische stijl van ca. 14 m lang, die we in het licht van de onderzoeken als schermgevel kunnen kwalificeren. Hij wordt stilistisch toegeschreven aan L.-B. Dewez, van wie het geestelijke vaderschap in 1824 door zijn biograaf Goetghebuwer werd vastgelegd.⁷ De gevel heeft zes traveeën en drie bouwlagen, waaronder een attieklaag met de zolders. Vijf traveeën vormen een symmetrische compositie, met centraal de inrijpoort die toegang geeft tot nr. 73, tot de binnenplaats en tot de stallen of het koetshuis aan het oostelijke uiteinde van de site. De zesde travee, die lichtjes inspringt ten opzichte van de rest van de gevel, beslaat het noordelijke uiteinde van de gevel en bevat de ingang deur van nr. 75. Zo neemt elke woning drie traveeën van de gevel in.

Het gebouw langs de Vander Elststraat is ca. 34 m lang en bestaat uit woonvolumes en een bijgebouw dat met de stallen overeenstemt. Aan de straatkant is de gevel bijna blind, in tegenstelling tot de gevels aan de binnenplaats. Een nu dichtgemetselde boogvormige deur gaf toegang tot de dienstvertrekken op nr. 73 aan het uiteinde van deze vleugel. Een dubbel paar muuropeningen markeert de aanwezigheid van een trappenhuis (afb. 2).

Vanaf de binnenplaats en de gevels die erop uitgeven, is het onderscheid tussen nr. 73 en nr. 75 het duidelijkst zichtbaar. De noordelijke gevel, parallel aan de Vander Elststraat, en een deel van de oostelijke gevel, parallel aan de Lakensestraat, vormen een homogeen geheel dat grosso modo overeenstemt met nr. 73 en slechts één verdieping heeft (afb. 3). Een duidelijke breuk in de algemene indeling van het gebouw is goed merkbaar vanaf de noordoostelijke hoek van deze oostelijke gevel (afb. 4). In deze zone springt de voorzijde van het gebouw diep in, met een binnenplaatsje dat in directe verbinding staat met een trap waarop de verschillende bouwlagen van nr. 75 uitgeven. Dit gebouw heeft een extra verdieping in vergelijking met nr. 73. Tot slot lagen langs de oostelijke grens van het perceel over de

hele beschikbare lengte stallen of koetshuizen (afb. 5), die in drie ruimten waren onderverdeeld. Twee andere gebouwen, die volledig zijn gesloopt, namen de noordelijke voorzijde van het perceel in.

DE STEDENBOUWKUNDIGE ONTWIKKELING VAN DE 14DE TOT DE 17DE EEUW

De geschiedenis van de wijk en haar bebouwing is in grote mate bepaald door de Lakensestraat. Deze oude toegangsweg naar Brussel vanaf het noorden van de stad vormde een van de hoofdwegen naar het platteland en verder. De weg, die al in de 13de eeuw is geattesteerd en wellicht al tot Laken bestraat was (14de eeuw), kwam de stad binnen via de Lakense Poort.⁸ In die periode, in 1252, werd het Groot Begijnhof of het Begijnhof ter Wijngaarde opgericht, dat een grote bloei kende dankzij de wolbewerking en het hoge maatschappelijke aanzien van zijn bewoners.⁹ Het begijnhof lag op de westelijke zijde van de straat tegenover de bestudeerde site en bepaalt nog altijd het uitzicht van de wijk. Die werd in het grondgebied van de stad geïntegreerd na de bouw van de tweede stadsomwalling in de 14de eeuw. Vanaf deze periode, en vooral in de 15de eeuw, kende de stad een aanzienlijke bevolkingsgroei en een periode van grote economische welvaart.¹⁰

Het plan van Jacob van Deventer, met opmetingen van na 1550, toont een verscheiden verstedelijkingsbeeld: dichte bebouwing langs de hoofdwegen - Lakensestraat, Groot Begijnhof, Vlaamsesteenweg - en sommige secundaire wegen zoals de Vander Elststraat, terwijl de rest van het grondgebied hoofdzakelijk bestond uit onbebouwde ruimten: weiden en tuinen. Deze configuratie wijzigde geleidelijk tijdens de tweede helft van de 16de en de 17de eeuw, als gevolg van de ontwikkeling van de Brusselse haven. Op die manier raakte de Lakensestraat nauw verbonden met de havenwijk van de stad: dankzij de bouw van het kanaal van Willebroek tussen Brussel en de Rupel in 1561 en de aanleg van de haven-dokken werd de straat een belangrijke

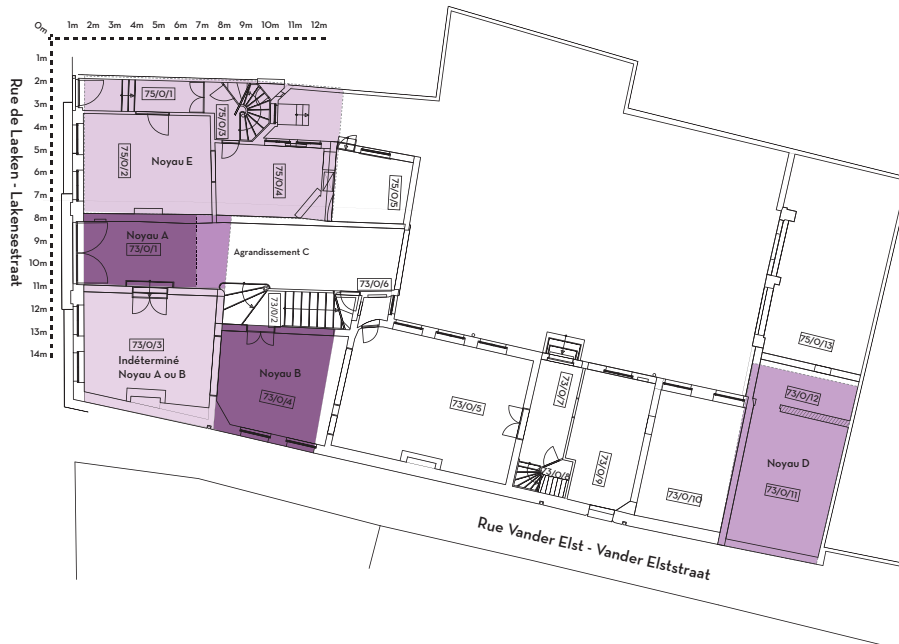
verkeersader voor de ontwikkeling van de stad, en ze bleef dit tot het einde van de 19de eeuw.¹¹ Dit gaf een nieuwe impuls aan de verstedelijking van de Lakensestraat en haar omgeving, zoals blijkt uit de aanleg van de Nieuwbrug in 1617, de Bloemenstraat ca. 1635, de Kuipersstraat ca. 1642 en de ingebruikname van het Hooiodok in 1639.¹² Burgerhuizen, herbergen, herenhuizen en zelfs de bouw van een eerste theater voor Italiaanse opera aan de Hooikaai in 1680 vervingen beetje bij beetje de weiden, tuinen en kalkovens en getuigen van de ontwikkeling van de wijk.¹³

Het is in deze brede chronologische context van de stedelijke ontwikkeling van Brussel dat we de eerste overblijfselen moeten plaatsen van de woningen (A tot E) (afb. 6) die zijn bewaard langs de Lakensestraat en ook de Vander Elststraat. We mogen ons dit echter niet voorstellen als iets onveranderlijks in de tijd, maar wel als een traag transformatieproces van de bebouwing, met fases van uitbreidingen en grondige verbouwingen, soms gekoppeld aan herverkavelingen van eigendommen. Verscheidene structuren zijn nog moeilijk te verbinden met deze of gene fase, zo sterk zijn sommige zones in de loop der tijden gewijzigd. De afwezigheid van een fysieke of stratigrafische band tussen de geïdentificeerde structuren maakt hun interpretatie vaak bijzonder complex en delicaat. Toch bevatten de bewaarde overblijfselen een schat aan informatie over de typologie van deze woningen en over de gebruikte materialen en hun soms speciale toepassing.

De site ontwikkelde zich rond drie kerren. De eerste twee, waarvan de gevel is bewaard, lagen aan de Lakensestraat (kern A) en aan de Vander Elststraat (kern B). De laatste, die aan het oostelijke uiteinde van de site lag, is slechts tijdens de opgraving geobserveerd en bevindt zich ter hoogte van kern D. Deze eerste geïdentificeerde huizen zijn - onder voorbehoud - tussen de 14de en de 16de eeuw te dateren (afb. 7).

De bebouwing in de Lakensestraat

De overblijfselen van de eerste kern zijn uitsluitend aangetroffen op de noordelijke muur van de koetsdoorgang (afb. 8).

Afb. 6

Plan van de benedenverdieping met de oudste kernen en de uitbreidingswerken van vóór 1774-1776 (P. Sosnowska © KMKG-MBHG).

We kunnen er de hoogte en diepte van bepalen, maar niet de inplantingsoppervlakte, en we weten al evenmin of deze kern tot aan de Vander Elststraat liep. De zuidelijke muur, op een afstand van ca. 3 m, heeft een oude structuur waarvan de bestudeerde zones - het pleisterwerk kon slechts beperkt worden afgebikt - in verband kunnen worden gebracht met aanpassingen die van latere datum lijken te zijn. Van deze primitieve kern is enkel een zijgevel loodrecht op de Lakensestraat bewaard. Hij is nog ca. 8,20 m hoog en heeft een diepte van 5,25 m. Het metselwerk wordt bekroond door een topgevel in een hoek van 52 graden, zoals blijkt uit de twee schuine sleuven die de verankering van het dak in negatief aangeven. Uit deze samenstelling van de muur blijkt dat de nok van het dak parallel met de Lakensestraat liep en dat het gebouw dus geen zijgevel aan de straatkant had.

De gevel van dit eerste gebouw moet uit minstens drie bouwlagen hebben bestaan, zoals blijkt uit de aanwezigheid van vier nissen en een venster in het midden van de topgevel. De vier

nissen zijn twee aan twee geplaatst, het eerste paar op 18,13 m, terwijl het tweede een hoogte bereikt van 20,19 m.¹⁴ Ze staan niet in dezelfde lijn maar vertonen een afwijking van 0,36 m, waarbij de bovenste nissen naar het westen verspringen. Deze afwijking kan toevallig zijn, maar de variatie tussen de plaatsing van de twee niveaus van de nissen kan wijzen op het bestaan van een uitkraging. Uit een studie van het vakwerk in de Maasstreek blijkt dat voor de gemeten uitkragingen de overstek tussen 30 en 60 cm bedraagt; de twee breedste dateren uit de tweede helft van de 15de eeuw en de twee smalste uit de tweede helft van de 16de eeuw.¹⁵ Behalve deze bijzonderheid is er geen enkel tastbaar spoor van deze woningtypologie aange troffen.¹⁶ Ter vergelijking: nr. 180 aan de Vlaamsesteenweg, dat recent is onderzocht, vertoont dezelfde asymmetrische indeling.¹⁷ Waarschijnlijk gaat het niet om potales of nissen in een mandelige muur, maar wel om gewone nissen, gezien hun herhaling.¹⁸ Hun bijna centrale positie laat ook vermoeden dat dit deel van het gebouw niet uit één stuk bestond; omdat we er echter

de totale lengte niet van kennen, blijft het gevaarlijk het gebouw als eencellig te beschouwen. Het venster met rechte latei was 0,62 m breed en minstens 0,68 m hoog, volgens de sporen - in negatief - van de latei die een hoogte bereikt van ca. 23,65 m (afb. 9). Twee witte stenen verstevigden de stijlen.

De aanwezigheid van de topgevel, meer bepaald zijn oostelijke uiteinde, stelt ons in staat de hoek van het gebouw te bepalen en dus ook een hypothetisch tracé van de oostelijke gootmuur voor te stellen. Die laatste stemt met geen enkele waargenomen structuur op de benedenverdieping overeen. Enkel het deel van de kelder muur aan de straatkant op nr. 73 is hierop afgestemd. De interpretatie op plan zou erop kunnen wijzen dat ze verband hielden met elkaar, maar deze bewering is aan geen enkele terreinstudie onderworpen.

De analyse van de uitvoering van de binnenzijde van het metselwerk wijst op het gebruik van bakstenen. Vaak waren ze gebroken, maar sommige hebben toch een formaat van 26/27x12/13x5,5/6 cm,

met een rode/roodoranje kleur. Ze zijn met kalkmortel verbonden. In Brussel worden de eerste met zekerheid gedateerde voorbeelden van het gebruik van dit materiaal in verband gebracht met de bouw van de tweede stadsomwalling, waarvan het enige nog intacte overblijfsel de Hallepoort is. De keuze van bakstenen bepaalde de uitvoering van het metselverband; in dit geval is het onregelmatig, met fijne tot dikke voegen. Dit type uitvoering blijkt een constante te zijn voor de binnengevels van de ruwbouw van de site tot aan de 18de eeuw. Deze constatering veronderstelt uiteraard een bewuste keuze van de metselaar, die werkte met materialen van verschillende kwaliteit: baksteen van eerste of tweede keus, met andere woorden hergebruikt of nieuw, maar in dat laatste geval gebroken.

Het huis aan de Vander Elststraat

Dankzij bewaarde overblijfselen in de kelder en op de benedenverdieping kon de inplanting van een tweede kern langs de Vander Elststraat worden gelokaliseerd (afb. 10). De zuidelijke voorzijde van de kelder vertoont sporen van een gesloopt tongewelf gekoppeld aan metselwerk met bakstenen van 27,5/28x5,5/6/6,5x? cm verbonden met kalkmortel (afb. 11). Deze bedekking wijst op een loodrechte oriëntatie op de Vander Elststraat en laat dus het bestaan vermoeden van een hoofdgevel die naar deze straat was gericht. Op de benedenverdieping bevat het bovendeel van de westelijke muur een stuk metselwerk met bakstenen van 27/28x6,5/7x12,5 cm, die misschien met de bakstenen in de kelder overeenstemmen. Een fragment van een nis is zichtbaar via een schuin geplaatste baksteen en de bepleisterde binnenzijde. De typologie van deze nis stemt overeen met deze die is waargenomen op de noordelijke muur van de koetsdoorgang. Haar hoge ligging wijst op een constructie van minstens drie bouwlagen: kelder, benedenverdieping en eerste verdieping.

Ter vergelijking: een identieke situatie werd duidelijk geïdentificeerd tijdens de opgravingen die werden uitgevoerd op de voormalige site van het klooster van de arme klaren. Die site paalt aan het bestudeerde eigendom

maar ligt aan de overzijde van de Vander Elststraat; erlangs is een reeks woningen ontdekt die in de 15de eeuw zijn gedateerd.¹⁹ Het plan van Deventer (+/- 1550) toont - zij het met geringe nauwkeurigheid - het bestaan van gebouwen in de westelijke zone die met de Lakenestraat in verbinding stond. De rest van de bebouwing in de Vander Elststraat lijkt niet te zijn uitgevoerd. Het plan van Braun en Hogenberg (1572) laat een heel andere situatie zien, want hierop is de gehele Vander Elststraat bebouwd.

Herverkaveling en uitbreiding

In de loop van de 15de of 16de eeuw werden ingrijpende wijzigingen aangebracht in de eerste kern, die tot één geheel werden samengevoegd. Wellicht vond in deze periode dus de eerste herverkaveling plaats, maar zonder dat het toekomstige nr. 75 hierin werd opgenomen. Dit nieuwe gebouw (C) werd aanzienlijk verhoogd, zoals blijkt uit de muur met trapgevel - een alledaags bouwkundig element in onze contreien - die vanaf de noordelijke muur van kern A is gebouwd (afb. 6 en 8). Die kern werd naar het oosten uitgebreid en bereikte een lengte van ca. 8 m. De circulatielagen op de eerste verdieping lijken geen grote wijzigingen te hebben ondergaan. Tijdens deze fase werden ook comfortelementen aangebracht, zoals de schoorsteen die op de eerste verdieping tegen de reeds vermelde noordelijke muur werd aangebouwd.

Een nieuw gebouw (D) lijkt te zijn opgetrokken vanuit de oudste kern die we tijdens de opgraving hebben waargenomen aan het einde van het perceel, langs de Vander Elststraat. Het gaat om een gebouw van ongeveer 8,20 m lengte, waarvan we de breedte niet hebben kunnen bepalen. Het moet minstens twee bouwlagen hebben gehad. Op een gevel zijn afwerkingssporen aangetroffen die het gebruik aantonen van een dunne laag mortel bedekt met rode muurkalk. Dit type bekleding, dat in de 16de en 17de eeuw, misschien zelfs al in de 15de eeuw, op een reeks Brusselse gebouwen voorkwam, imiteert in feite de onderliggende bekleding in baksteen.²⁰ Door de mortel rechtstreeks op de bekleding aan te brengen tekent de

Afb. 9

Zicht op een segment van een aandak op de puntgevel van kern A. Dankzij de bewaarde overblijfselen hebben we het type puntgevel kunnen bepalen - in dit geval uitkragend - alsook de plaatsing van en de afstand tussen de latten die de dakbedekking ondersteunen (P. Sosnowska © KMKG-MBHG).

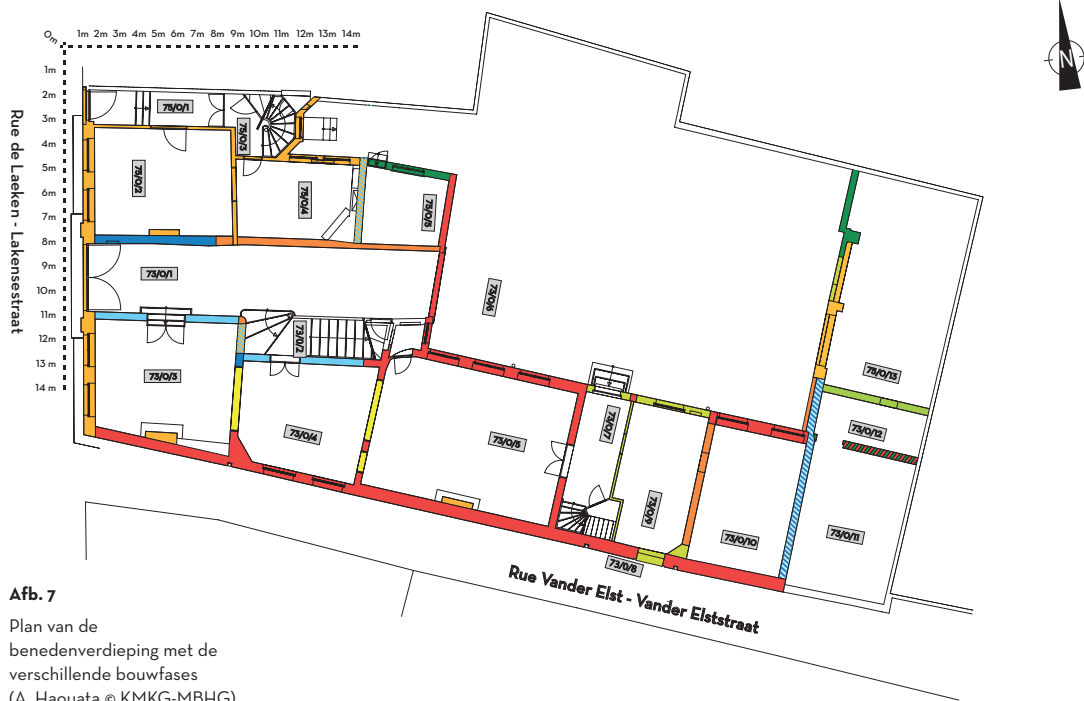

Afb. 11

Kelder van nr. 73, zuidmuur, kern B (P. Sosnowska © KMKG-MBHG).

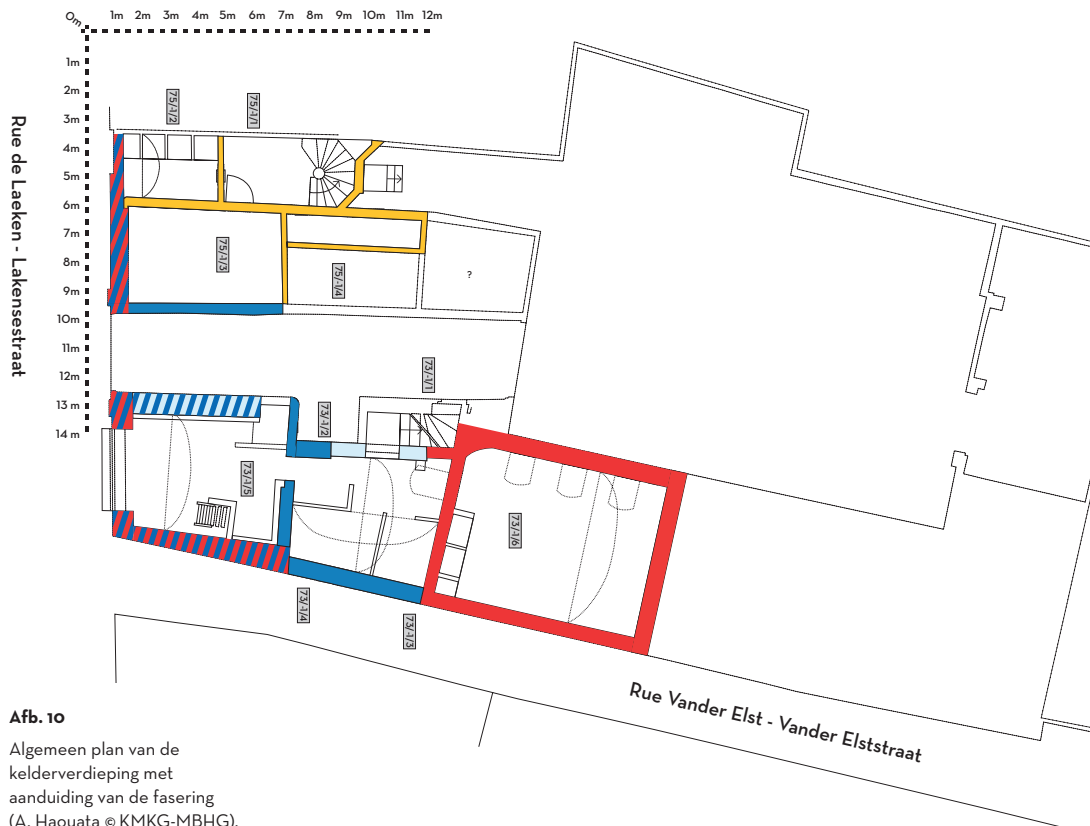
metselaar bakstenen en voegen, die afgeschuind of lichtjes verdiept kunnen zijn. Deze aldus gevormde *trompe-l'oeil*-bakstenen werden bedekt met een fijne afwerkingslaag in okertinten, terwijl de voegen met wit werden gehoogd of geen afwerking kregen. Deze uitvoering was het resultaat van zowel een esthetisch streven om de gebreken in het metselwerk te verdoezelen als de technische noodzaak om de bekleding te beschermen.²¹

Terwijl het baksteenformaat net als bij de reeds aangehaalde kernen niet

Afb. 7

Plan van de benedenverdieping met de verschillende bouwfasen
(A. Haouata © KMKG-MBHG).

Afb. 10

Algemeen plan van de kelderverdieping met aanduiding van de fasering
(A. Haouata © KMKG-MBHG).

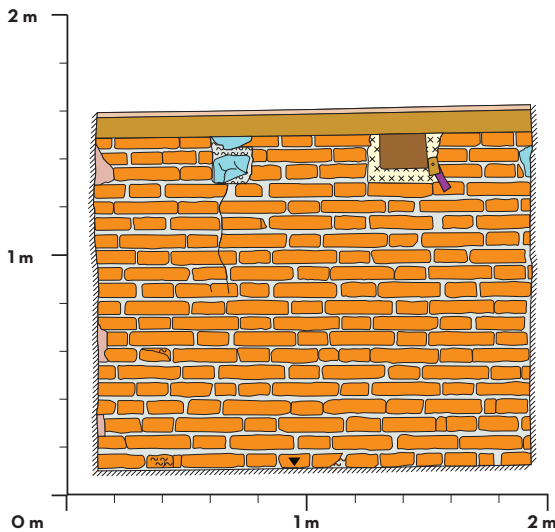
Afb. 8

Oost-westdoorsnede van het gebouw met aanduiding van de bouwfases (opmeting en versie in het net A. Haouata ©KMKG-MBHG).

- XIVe - XVIIe
- XIVe - XVIIe *Uitbreiding*
- XIVe - XVIIe *Kern of uitbreiding*
- XIVe - XVIIe *Wijziging*
- XIVe - XVIIIe
- 1773 - 1776

- 1776 - 1789
- 1789 - 1799
- 4/4 XVIIIe
- XVIIIe - XIXe
- 1800 - 1821
- 1/3 XIXe

- Ca 1834
- 4/4 du XIXe
- XIXe
- XIXe - XXe
- XXe

Afb. 12

Zone met metselwerk in Vlaams verband blootgelegd in de gemeenschappelijke muur tussen nr. 73 en 75 (opmeting en versie in het net A. Haouata (© KMKG-MBHG).

	Metalen elementen		Baksteen
	Witsteen		Niet opgemeten metselwerk
	Hardsteen		Mortier
	Balk		Bespleistering
	Hout		Opvulling 2007- 2009
	Plankenvloer		

was geëvolueerd, wordt de uitvoering gekenmerkt door een Vlaams verband met een afwisseling van koppen en strekken op eenzelfde onderbouw (afb. 12). Verscheidene andere recent ontdekte gevallen worden momenteel onderzocht.²² Het Vlaams verband werd courant gebruikt in sommige Vlaamse regio's tijdens de late middeleeuwen, maar in de 15de en 16de eeuw lijkt het geleidelijk uit de ruwbouw te zijn verdwenen.²³ We vinden het gebruik ervan ook in de 14de tot de 16de eeuw terug in steden als Lübeck.²⁴ Voor de bouw van gebouw E zijn herbruikstenen geattesteerd, zoals blijkt uit de sporen van een geelachtige, sterk zandhoudende mortel onder de mortel van het nieuwe gebouw.

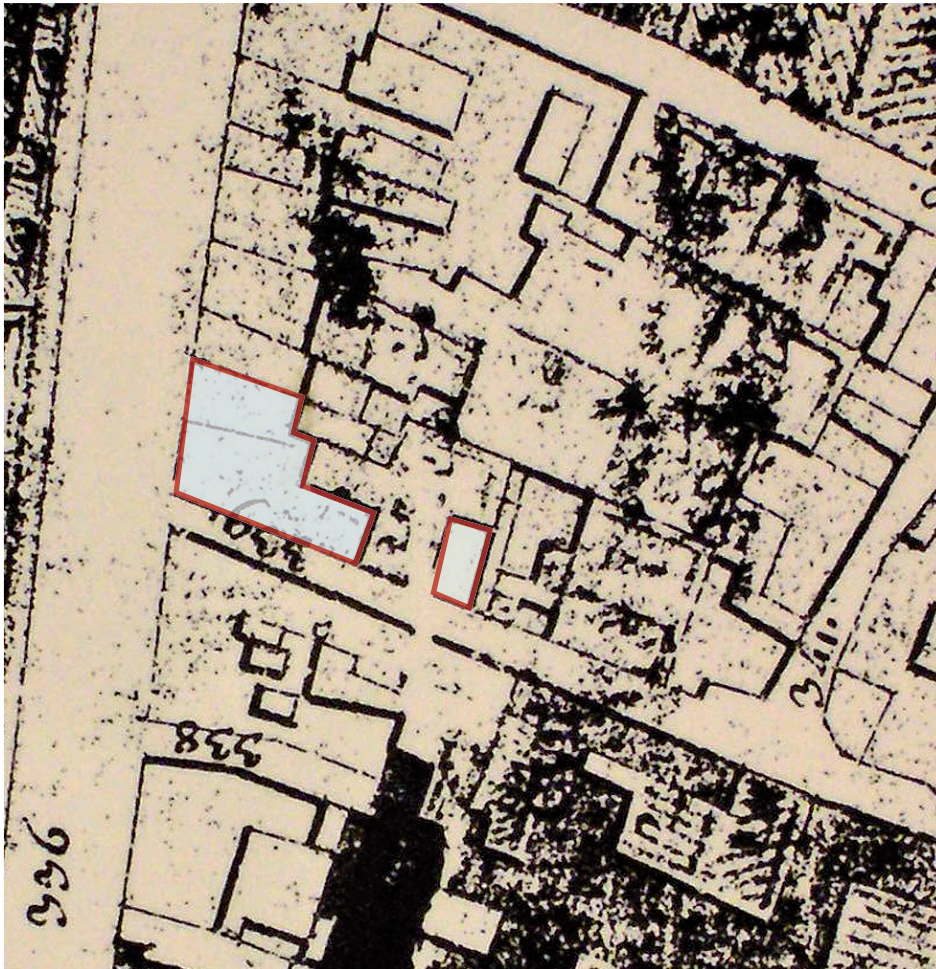
De omvang van het nieuwe gebouw wijst op de hoge maatschappelijk status van de eigenaar, die bij de ontwikkeling van de Sint-Katelijnewijk lijkt aan

te sluiten. Voor de periode van de 16de en 17de eeuw wordt deze status trouwens bevestigd door het archeologische materiaal dat op de binnenplaats is ontdekt.²⁵

Er valt op te merken dat steen bijna volledig afwezig is op de bestudeerde muren: alleen de stijlen van een venster op de zijgevel en de omlijsting van een muuropening op de benedenverdieping zijn van steen. We moeten hier echter aan toevoegen dat we slechts enkele gevelmuren hebben kunnen bestuderen. Hierbij rijst de vraag of het gebruik van witsteen voor de omlijstingen van muuropeningen, met uitzondering van de portieken, exclusief was voorbehouden voor de fases vóór de 18de eeuw. Volgens de beschikbare bronnen en documentatie werd hardsteen uiterst zelden toegepast. De *Aula Magna* lijkt het oudste geattesteerde geval te zijn van het gebruik van dit soort

materiaal - klein graniet van Ecaussinnes - voor elementen van het vensterwerk en de dorpels.²⁶ Van latere datum, maar archeologisch wel bevestigd, zijn de voorbeelden van de gotische galerij van Hôtel de Lalaing (1518)²⁷ en de galerij van het huidige Hôtel de Merode - of het vroegere Hôtel de Bournonville (eerste kwart 17de eeuw).²⁸ Het gaat in al deze gevallen om prestigieuze gebouwen. Het gebruik van steen van Ecaussinnes op een grotere schaal en voor bescheidener woningen dook in Brussel pas tijdens de 17de eeuw op, maar tijdens de daaropvolgende eeuw werd het veralgemeend voor elementen van portieken, dorpels, leuning en lateien.²⁹ Deze laatste twee gevallen zijn duidelijk aangetoond in Hôtel Dewez tijdens het vierde kwart van de 18de eeuw. Kunnen we besluiten dat brusselse zandsteen hét referentiemateriaal bleef voor dit soort ruwbouw vóór de 18de eeuw? Dat lijkt in elk geval te worden bevestigd door de verschillende opgravingen die momenteel in Brussel worden verricht. Zo getuigen de overblijfselen die zijn bewaard in Hôtel de Merode, gedateerd in de 16de en 17de eeuw, van het exclusieve gebruik van witsteen voor alle bestanddelen van de omlijstingen van muuropeningen.

Wat al deze overblijfselen betreft, vormt het plan dat is opgemeten door Lefèvre d'Archambault (1774) een eerste-rangs getuigenis over de inplanting van de bebouwing. Waarschijnlijk vertaalt het de toestand die beschreven is in de notariële akte opgesteld voor notaris Petrus Offhuijs, vóór de ingrijpende wijzigingen uit het laatste kwart van de 18de eeuw (afb.13).³⁰ Op dit plan staat een gebouw op de hoek van de Vander Elststraat en de Lakensestraat, volgens een plattegrond in L met een lichtjes gebogen noordelijke punt. We zien ook een tweede gebouw dat van het eerste gescheiden is en loodrecht op de Vander Elststraat ligt. Volgens zijn ligging stemt het overeen met kern D. Ook het bestaan van een steegje of een toegangsweg wordt aangegeven. Dit lag aan het oostelijke uiteinde van het perceel en leidde wellicht naar het midden van het huizenblok. Een laatste gebouw stond aan de Lakensestraat, ter hoogte van het huidige nr. 75.

Afb. 13

Plan opgemaakt door Lefèvre d'Archambault tussen 1769 en 1774, detail (© Archief van de Stad Brussel, kaarten en plannen, plan Brussel groot formaat nr. 2).

Tot slot nog dit: hoewel er een groot hiaat voorkomt in de bebouwing in de 17de en de 18de eeuw, hebben archeologische opgravingen talrijke voorwerpen aan het licht gebracht die van een heel rijke bewoning getuigen. De zone onder de stallen aan de achterkant van de binnenplaats bestaat uit een aanaarding die een grote hoeveelheid dierlijke beenderen en fragmenten van borden in majolica en faïence bevat, waaronder een bord dat uit de eerste helft van de 18de eeuw stamt. Sonderingen elders op de binnenplaats hebben archeologisch materiaal uit de 16de en 17de eeuw opgeleverd. Al dit materiaal is kenmerkend voor bewoners uit de goeude maatschappelijke klasse.³¹

.....
DE 18DE EEUW: VAN WOONHUIS TOT 'HERENHUIS'?

De analyse van de bebouwing heeft het ook mogelijk gemaakt de recentere geschiedenis van het gebouw grondig te herzien, vooral dan tijdens het laatste kwart van de 18de eeuw. Hierin zijn drie onderscheiden bouwfases geïdentificeerd. De eerste wordt toegeschreven aan Jan Verjan en liep tussen 1774 en 1776. De tweede vond plaats tussen 1776 en 1789, terwijl de laatste tussen 1789 en 1799 moet worden geplaatst. Uit die laatste periode dateren de werken die het huidige uitzicht van het huis grosso modo hebben bepaald. De opeenvolgende werkzaamheden zijn afgebakend via een relatieve chronologie die werd getoetst aan de schriftelijke

documentatie, de dendrochronologische analyse en de resultaten van de studies van de interieurdecors en -afwerking.

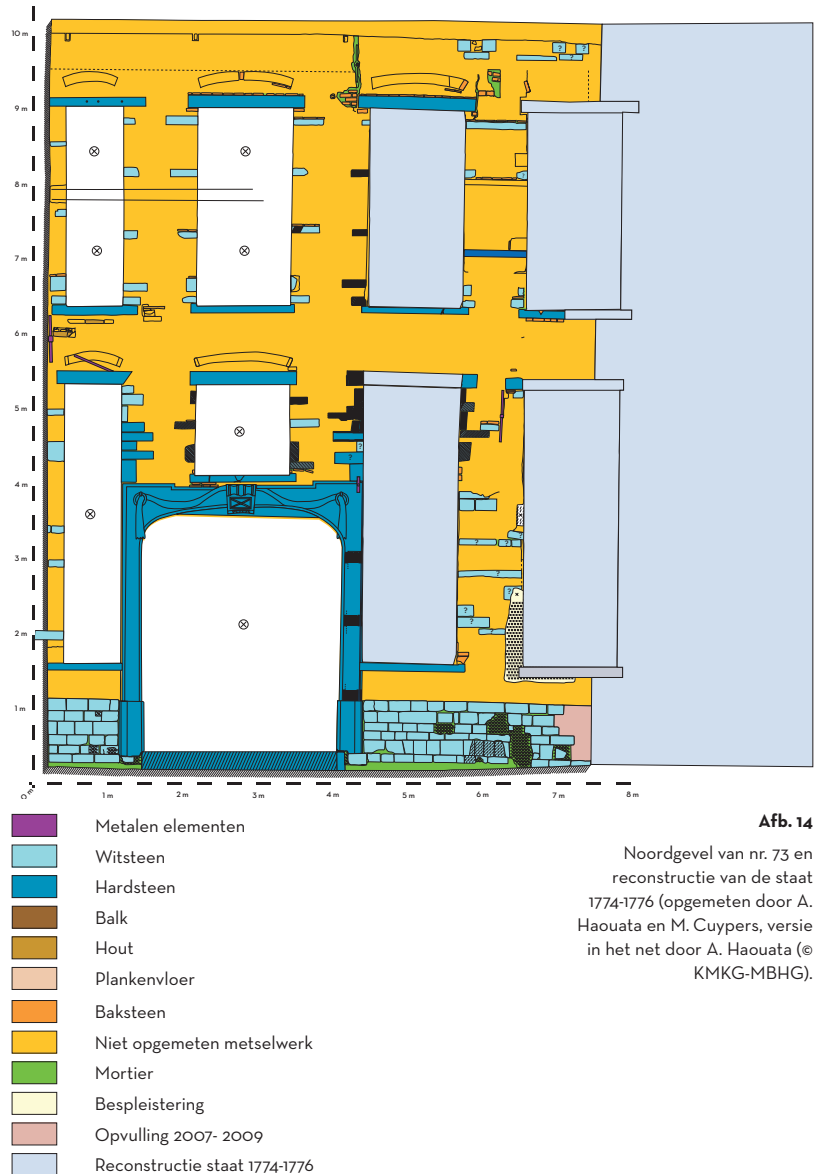
Het herenhuis van Jan Verjan

Tussen 1769 en 1776 werd Jan Verjan, griffier van de stad Brussel, eigenaar van de bestudeerde huizen. Hij wou er een nieuw geheel van maken, met als opmerkelijkste elementen de bouw van de gevel langs de Vander Elststraat en de twee gevels aan de binnenplaats. Zoals we zullen zien, is de gevel aan de Lakensestraat van latere datum. Dit nieuwe gebouw werd gekenmerkt door een imposante L-vormige vleugel van vier bouwlagen, waaronder een kelder- en een zolderverdieping. Dit bouwschema wordt bevestigd door de

dendrochronologische analyse van de gebinten en van verscheidene hoofdliggers, die het kappen van het hout tussen 1774 en 1776 dateert.³³ Het ging dus wel degelijk om een herverkaveling van eigendommen met als doel een grote woning te maken die we als 'herenhuis' zouden kunnen bestempelen.

Het noordelijke uiteinde van het gebouw op nr. 75 is zo ingrijpend gewijzigd dat er niets van bewaard is gebleven, behalve twee muren. Hun interpretatie en de bepaling van de structuur van nr. 75 vóór de interventie van L.-B. Dewez blijven dus hypothetisch (afb. 14). Het oostelijke uiteinde was hoofdzakelijk voorbehouden voor de dienstruimten, met een koetshuis dat toegankelijk was via een boogvormige deur vanuit de Vander Elststraat en de bouw van een tussenverdieping. De binnenplaats was vanuit de Lakensestraat bereikbaar langs een koetsdoorgang, waarvan de portiek op de binnenplaats nog altijd de esthetische benadering van het geheel weerspiegelt.

De inrichting op nr. 73, dat waarschijnlijk voor de private vertrekken was bestemd, is nog altijd zichtbaar. De benedenverdieping omvatte drie in elkaar lopende kamers: een kamer langs de Lakensestraat, een centrale kamer - misschien een antichambre - en een hoofdkamer die vanuit de binnenplaats via drie grote muuropeningen werd verlicht. Enkel de centrale kamer heeft haar originele schoorsteenpijp op de hoek bewaard, de andere zijn later gewijzigd. De eerste verdieping vertoont dezelfde indeling, behalve dat er twee extra kamers zijn, de ene logischerwijs boven de koetsdoorgang en de andere boven de dienstruimten. Op de plaats van de huidige trappen zijn sporen van oude trappen aangetroffen die verraden dat zich daar altijd trappen hebben bevonden. De drie kelders, ten slotte, nemen niet de volledige beschikbare oppervlakte in - de dienstruimten en de koetsdoorgang hebben geen kelders (afb. 15). Ze liggen achter elkaar en nemen aldus de plattegrond van de benedenverdieping over. Uit de analyse blijkt ook dat de huidige gewelven van latere datum zijn. Betekent dit dat de vloerbedekking uit één enkele plankenvloer bestond, zoals in

Afb. 14

Noordgevel van nr. 73 en reconstructie van de staat 1774-1776 (opgemeten door A. Haouata en M. Cuypers, versie in het net door A. Haouata © KMKG-MBHG).

sommige huizen aan de Grote Markt die na 1695 werden heropgebouwd?³³ De hypothese blijft open, want alleen een demontage van het gewelf kan hierover uitsluitsel geven.

De materialen voor de ruwbouw omvatten verschillende steentypes, afhankelijk van hun bestemming. Op bijna alle plinten is ledesteen gebruikt; dit geldt ook voor de vensterstijlen. Het gaat om gevierkante breuksteen van klein of middelgroot formaat, die vaak werd hergebruikt en die oorspronkelijk moest

dienen om elementen van kruisramen of stijlen te maken naar het model van de aangetroffen profielijsten. Op de stijlen van sommige muuropeningen is een klein aantal blokken groene zandsteen uit Tübingen geïdentificeerd (afb. 16). Het gebruik van klein graniet bleef beperkt tot de niet-uitspringende onderdorpels en lateien van de muuropeningen, of voor fraaie decoratieve elementen zoals de omlijsting van de portiek op de binnenplaats (afb. 17). Bakstenen waren dan weer het belangrijkste materiaal voor het metselwerk.

Afb. 15

Kelder van nr. 73 ingericht in 1774-1776 (M. Celis © MBHG).

Afb. 16

Noordgevel van nr. 73, detail van een muurdam met metselwerk gekenmerkt door het gecombineerde gebruik van groene zandsteen van Tubeke en ledesteen (P. Sosnowska © KMKG-MBHG).

Hun rode/oranjerode kleur verschilt niet van deze die gevonden werd in de oudere kernen. Toch zijn ze minder dik: 26/27x12,5/13,5x5/5,5 cm. Op de bestudeerde site blijkt het formaat van de bakstenen in de loop der tijden nauwelijks te zijn geëvolueerd, zoals wordt bevestigd door de verschillende onderzoeken die tot vandaag in het Brussels Gewest zijn uitgevoerd. Deze betrekkelijke stabiliteit van het baksteenformaat treffen we niet aan in het noorden van het land, waar in sommige steden, zoals Ieper, een radicale verandering van de afmetingen van de bakstenen is aangetoond.³⁴ We vermelden ook nog de grote hoeveelheden hergebruikt materiaal voor het metselwerk, zowel steen als baksteen. De herbruikstenen werden opnieuw gehouwen of in hun bestaande toestand gebruikt. De bakstenen werden hoofdzakelijk gebruikt op de binnengevels van het gebouw alvorens ze definitief bepleisterd werden. Deze praktijk was zeker geen unicum; we treffen haar zelfs aan in prestigieuze gebouwen zoals de *Aula Magna* uit het midden van de 15de eeuw.³⁵ Dezelfde besparingsdrang merken we ook tijdens de wederopbouw van Brussel na het bombardement van 1695. De

verschillende aanbestedingscontracten voor de wederopbouw vermelden expliciet de verplichting om materialen te hergebruiken.³⁶ Tijdens deze fase werden twee houtsoorten toegepast: eikenhout en naaldhout. Het eerste vormde het basismateriaal voor het gebinte (afb. 18) en het geraamte van alle vloeren, terwijl de bekleding van naaldhout was.

Wat de bouwheer betreft, is op basis van de stilistische analyse van sommige elementen vaak geopperd dat L.-B. Dewez de werken uitvoerde die J. Verjan bestelde.³⁷ Maar zoals we zullen zien, zijn deze elementen van veel latere datum dan de campagne van 1773-1776. Toch mogen we de hypothese dat de architect aan verscheidene bouwfases heeft meegewerkt niet te snel afwijzen. Vanuit archeologisch oogpunt onderscheidt deze fase van werken uitgevoerd door J. Verjan zich in alle opzichten van de twee latere fases die zijn vastgesteld via relatieve chronologie en de analyse van de materialen die voor de ruwbouw en afbouw werden gebruikt.

De overgangsfase

Het geheel dat J. Verjan herinrichtte, werd in 1776 bijna in zijn totaliteit ver-

kocht aan Pétronille Servaes, weduwe Mertens en schoonmoeder van L.-B. Dewez.³⁸ Tijdens de jaren 1776 - ca. 1789 onderging de koetsdoorgang ingrijpende wijzigingen toen een deel van de noordelijke voorzijde werd hersteld via de bouw van een nieuwe topgevel met topsieraden voorzien van een venster (zie afb. 6 en 8). De topsieraden zijn zichtbaar vanaf nr. 75 en bewijzen dat dit huis in twee woningen was opgedeeld, een aan de straatkant en een aan de achterzijde van het perceel. Deze interpretatie roept echter vragen op rond de verdeling van het eigendom en het perceel en moet dus worden genuanceerd. Een andere hypothese is dat deze transformaties niet af waren en dus slechts een overgangsfase vertegenwoordigden. De niveauverschillen tussen de twee woningen zouden uit deze fase kunnen stammen.

Wat de gebruikte materialen betreft, deed zich gedurende deze periode op de site een grote verandering voor in de afmetingen van de bakstenen. We zien er een aanzienlijke verkleining van de bakstenen, tot 19,5/20x5/5,5x9/9,5 cm. Ook hun rode/rood-bordeaux tint verschilt van de oranjerode tint uit de

vroegere fases. Identieke formaten zijn ook op andere Brusselse sites aangetroffen, onder meer in Huis Grimbergen aan het Koningsplein, waarvan de bouw in 1782 werd voltooid.³⁹

De interventie van Laurent-Benoît Dewez

Tijdens de jaren ca. 1789-1799 begon L.-B. Dewez aan zijn interventies in het huis: hij bouwde een nieuwe gevel, herbouwde het secundaire huis bijna volledig en transformeerde het reeds vermelde binnenplaatsje in een lichtschacht. De uitdaging voor de architect bestond erin twee onderscheiden eenheden te verenigen door middel van een homogene gevel die geen rekening hield met de verticale indeling van nr. 75, aangezien de vensters van het tweede register in werkelijkheid twee verdiepingen verlichtten. Het ging dus wel degelijk om een schermgevel gebouwd tegen een reeds bestaande gevel (afb. 19 en 20). De behandeling, uitvoering en decoratie van deze opstand verschillen aanzienlijk van die van de gevels gebouwd door J. Verjan, met name wat de portieken en hun afwerking betreft. Op de straatgevel vormen de vensters een regelmatige witstenen hoekketting, terwijl de muuropeningen aan de binnenplaats zijn voorzien van stijlen in gemengde materialen in een onregelmatige afwisseling. Door haar soberheid onderscheidt de boogvormige toegangsdeur zich van de korfboogvormige deur op de binnenplaats. En terwijl de straatgevel moest worden bekleed met een centimeters dikke bepleistering, werden de andere gevels voorzien van een millimeters dikke afwerkingslaag.

Uit deze fase stamt eveneens de bouw van de stallen en de koetshuizen aan het oostelijke uiteinde van het perceel in de vorm van een gebouw met drie arcades onder een doorlopende kroonlijst. Een gedeelte ervan werd *ex nihilo* gebouwd, maar de eerste boog omvat een deel van kern D.

Het genie van de architect school onder meer in zijn vermogen om bestaande ruimten en bouwwerken te integreren, te transformeren en opnieuw in te richten, en tegelijk nieuwe delen te bouwen en daarbij specifieke, zelfs gewaagde

Afb. 17

De portiek aan de binnenplaats en haar omlijsting (P. Sosnowska © KMKG-MBHG).

bouwtechnieken toe te passen. In die optiek is de bouwwijze van nr. 75 op zich interessant, want alleen de gevels en de gemeenschappelijke tussenmuren zijn echte draagmuren, terwijl het interieur wordt gestructureerd dankzij een combinatie van tussenwanden in vakwerk. L.-B. Dewez springt vernuftig om met bepaalde elementen, zoals in de uitvoering van de afvoerpijp van de schoorsteen die kamer 73/1/9 verwarmt (zie plan afb. 21) en die naar de aansluitende gang wordt verwezen (afb. 22), of in de vorm van het kelderraam dat de

Afb. 18

Zolder, zicht op de dakstoelen met portiek. De datering van de houtkap (1774/1776) is via dendrochronologie gebeurd (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb.19

Gevel Lakensestraat vóór de restauratie in 1991 (© MBHG).

Afb. 20

Hoek Vander Elststraat en Lakensestraat, oude gevelhoek en bouw van de nieuwe gevel toegeschreven aan L.-B. Dewez (M. Celis © MBHG).

kelders vanuit de lichtschacht verlicht. De staatsietrap op nr. 73 stamt uit deze fase. De dienstruimten zijn bewaard maar werden verbouwd, want de bergplaatsen werden naar het noordelijke uiteinde van de site verplaatst.

Tijdens deze campagne werden bakstenen van 18,5/19/19,5x4,5/5x9 cm gebruikt, naast ledesteen en klein graniet. Op dit laatste type steen komt een reeks merken van steenhouwers voor die vaak voor L.-B. Dewez werkten: J.-B. Capitte, het duo J.-B. Capitte

en N.-J. Marcq (afb. 23), naast een niet-toegeschreven merk.⁴⁰ Alle balustrades bevinden zich in hetzelfde vlak als de gevels. Vanaf de 19de eeuw werden ze geleidelijk door uitspringende balustrades vervangen. Sommige schoorstenen dateren nog uit deze tijd, zoals blijkt uit de studie van de ruwbouw. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om hoekschoorstenen. De studie van de schoorsteenmantels toont ook het gebruik aan van enkele marmersoorten die de architect graag gebruikte.⁴¹ Met haar techniek van groeven en valse messingen is de

montage van de sparrenhouten planken van de vloerbekleding verschillend van die in de fase 1774-1776.

Bij gebrek aan doorslaggevende schriftelijke documentatie hebben we de opdrachtgevers van deze twee bouwcampagnes niet kunnen identificeren.

.....
HET GEBOUW IN DE 19DE EEUW

Tijdens de 19de eeuw werden diverse transformaties uitgevoerd, waarvan

Afb. 21

Algemeen plan van de eerste verdieping met aanduiding van de bouwfases naar de plannen van Art & Build (A. Haouata © KMKG-MBHG).

- 14de - 17de
- idem.* Uitbreiding
- idem.* Kern of uitbreiding
- idem.* Wijziging
- 14de - 18de
- 1773 - 1776
- 1776 - 1789
- 1789 - 1799
- 4/4 18de
- 18de - 19de
- 1800 - 1821
- 1/3 19de
- Ca 1834
- 4/4 19de
- 19de
- 19de - 20ste
- 20ste

Afb. 22
Dienstgang met de schoorsteen die de ruimte overspant
(P. Sosnowska © KMKG-MBHG).

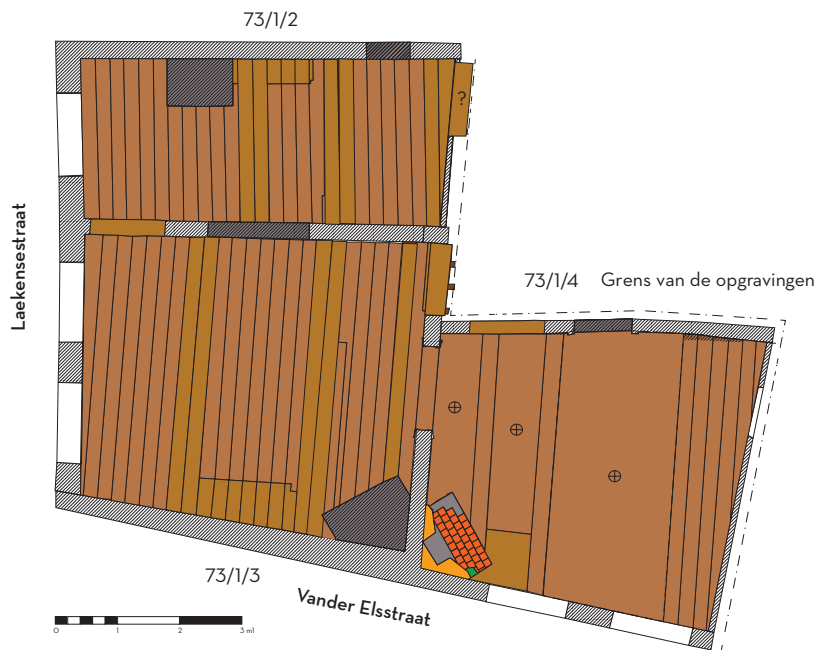
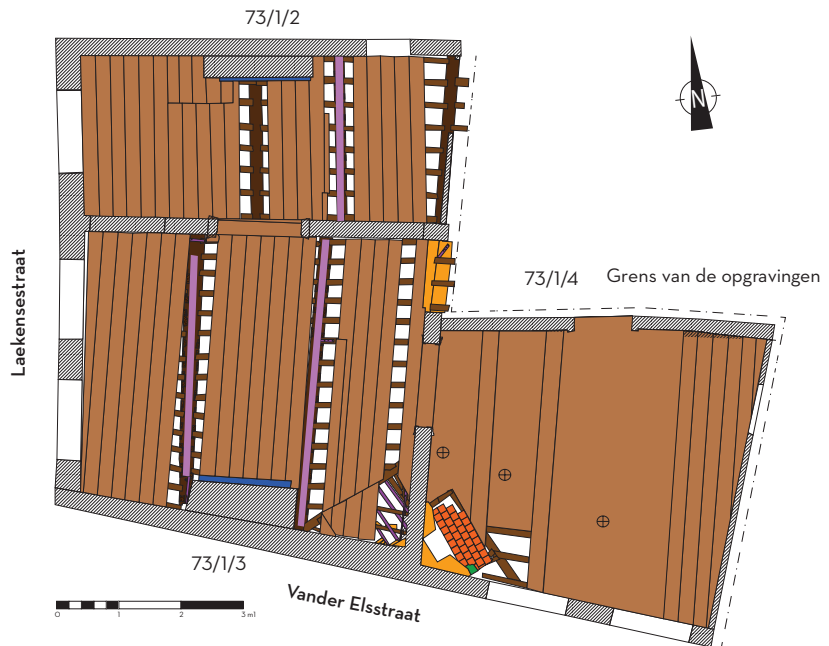

Afb. 23
Detail van een vensterdorpel op nr. 75 met het merk van het duo J.-B Capitte en N.-J. Marcq
(P. Sosnowska © KMKG-MBHG).

de ingrijpendste wellicht in de eerste helft van de eeuw plaatsvond. In 1815 kochten de eigenaars van het gebouw, Marie-Françoise en Françoise-Pétronille Dewez, ook nr. 77. Waarschijnlijk in datzelfde jaar werd een klein stuk van dit perceel opgenomen in dat van nr. 75 en werd op de binnenplaats een nieuw gebouw opgetrokken. In deze fase zou ook het huidige binnenplaatsje zijn ingericht, waardoor het oostelijke uiteinde van nr. 75 verdween. Er dient opgemerkt dat de bouwmaterialen verwant zijn met die van de fase ca. 1789-1799. Rond 1834 voerde het paar Godschalck-Duval werken uit aan de gevel - ze wijzigden de noordelijke travee - en herstructureerde de ruimten op de eerste verdieping van nr. 73 om de compositie evenwichtiger te maken (afb. 24). Het aantal bewoners op nr. 73 evolueerde nauwelijks tijdens de 19de eeuw, behalve helemaal aan het einde van de eeuw, toen het aantal huurders spectaculair toenam. Deze toename viel samen met een grondige wijziging van het statuut van dit gebouw, dat zijn bestemming als 'herenhuis' zag veranderen in die van een opbrengsthuis.

.....
BIJ WIJZE VAN BESLUIT ...

De studie van deze woning onderstreept het belang van een multidisciplinaire benadering van de bewoning. Een dergelijke benadering moet archeologie, dendrologie en dendrochronologie, de studie van de decors, de geschiedenis van de architectuur en de geschiedenis van de bouwkunde, kunstgeschiedenis en geschiedenis in het algemeen omvatten. Enkel deze combinatie van uiteenlopende invalshoeken kan een inzicht verschaffen in de inhoud en de vorm van een gebouw. Een gebouw is immers niet louter materie, maar ook een materieel en immaterieel stuk erfgoed, zoals André Guillerme onderstreept.⁴² Een gebouw benaderen is niet alleen een kwestie van analyses van structuren of decors, het omvat ook de geschiedenis van zijn bewoners en de afspiegeling van de complexe maatschappij waarin ze leven. Pas vanuit die verschillende invalshoeken is het mogelijk een materiële geschiedenis van onze stad te schrijven.

Afb. 24

Gedeeltelijk plan van de eerste verdieping van nr. 73 met opmeting en aanduiding van de staat vóór de verbouwingen besteld door het echtpaar Godschalck-Duval (ca. 1834) (opmeting A. Haouata en DAO A. Haouata, P. Sosnowska ©KMKG-MBHG).

- Balk / vloerbalken / plankenvloer / plank
- Ijzer / metalen profielen
- Marmer
- Baksteen / vloertegelsplankenvloer
- Gereconstrueerd metselwerk / gereconstrueerde plankenvloer
- Plankenvloer, niet opgemeten zone

NOTEN

- 1.** Onze oprechte dank gaat uit naar Adil Haouata, die nagenoeg de hele grafische documentatie heeft verzorgd, zowel de opmetingen van het terrein als de grafische weergave ervan. Ook dank aan Pacôme Béru, Michael Cuypers en Charles Leroy voor hun hulp bij de uitvoering van enkele werftekeningen. We zijn hen erkentelijk voor hun geduld en hun nauwgezette en waardevolle werk. We danken ook Paulo Charruadas en Britt Claes voor hun adviezen en voor het herlezen van de tekst.
- 2.** SOSNOWSKA, Ph., *Contribution à l'histoire de l'architecture à Bruxelles. Étude archéologique, technique et historique des matériaux de construction utilisés dans le bâti bruxellois (XIIIe-XIXe siècle)*, CReA-Patrimoine/ULB, onderzoeksproject Mini-Arc geleid door Michel de Waha, 2009-2013; zie: CHARRUADAS, P., SOSNOWSKA, Ph., 'Un nouveau programme de recherche archéologique sur le bâti bruxellois d'Ancien Régime. Démarches et perspectives (BR.)', *Archaeologia Mediaevalis*, kroniek 33, Brussel, 2010, pp. 37-38.
- 3.** SOSNOWSKA, Ph., 'De l'habitat ordinaire à "l'hôtel de maître": la "maison Dewez", rue de Laeken à Bruxelles (xive-xxie s.)', in: THEUWS F., THYS D., VERHAEGHE F., *Medieval and Modern Matters*, vol. 2, Brepols, Turnhout, 2011, pp. 167-202.
- 4.** DUQUENNE, X., 'L'hôtel Dewez à Bruxelles', *Cercle d'Histoire de Bruxelles*, nr. 103, Brussel, 2009b, pp. 3-7; DUQUENNE, X., 'L'hôtel Dewez', in: LOIR C., *Bruxelles néoclassique. Mutation d'un espace urbain (1775-1840)*, CFC Editions, Brussel, 2009a, pp. 64-68; NORMAN, A., *Étude historique de l'hôtel Dewez. Rue de Laeken*, 1996, s.p.; NUYTEN, D., *Étude historique du bâtiment - Etat des lieux; Etude historique du bâtiment - Analyse des matériaux, de la substance historique, de la pathologie; Etude historique du bâtiment - Plan d'affectation (la substance historique à sauvegarder)* (rapport), 2002, s.p.; NUYTEN, D., 'L'Hôtel Dewez' à Bruxelles', *Demeures historiques et jardins*, nr. 147, Brussel, 2005, pp. 24-34; VAN EENHOOGHE, D., *Maison Dewez. Recherche archéologique* (rapport), Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1989, n.p.; *Le patrimoine monumental de la Belgique*, Brussel, vol. 1B, Mardaga, Luik, 1993, pp. 267-268.
- 5.** Over L.-B. Dewez, zie DUQUENNE, X., *Le château de Senefte*, Xavier Duquenne, Brussel, 1978, 291 p.; PIOT, C., 1876, 'Laurent Benoit Dewez', in: *Biographie Nationale*, vol. 5, Brussel, pp. 908-912.
- 6.** KAB, minuutplan van het kadaster, afdeling 12, sectie 4, f.25, 1910 en KAB, kadastrale legger, afdeling 12, sectie 4, artikel 1844, 1910.
- 7.** DUQUENNE, X., 2009a, op. cit., p. 64.
- 8.** Deze poort werd later de *Binnenste Lakensepoort* of *Zwarte Poort* genoemd. Buiten de stad gaf ze toegang tot de lage weg van de Zennevallei: DEMETER, S., 'Introduction', in: BLANQUART, P. et al., *Rond de eerste stadsomwalling*, Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2001, p. 14 (Archeologie in Brussel, 4); VANNIEUWENHUYZE, B., 'Espaces périphériques dans une ville médiévale. La ville de Bruxelles entre les deux enceintes au Bas Moyen Âge', in: *Società e storia*, Franco Angeli, Rome, 2006, 112, p. 319; CHARRUADAS, P., *Molenbeek-Saint-Jean. Un village bruxellois au Moyen Age*, co-editie Comté de Jette en Centre Interdisciplinaire de Recherche sur l'Histoire de Bruxelles-ULB, Brussel, 2004, pp. 103-105.
- 9.** *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel*, vol. 1A., Mardaga, Luik, 1989, pp. 104-105; *De Begijnhofwijk*, Brussel, pp. 2-5 (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 4).
- 10.** MARTENS, M., *Histoire de Bruxelles*, Privat, Toulouse, 1976, pp. 99-165.
- 11.** DARCHAMBEAU, A., 'Un rivage à Bruxelles : identités, organisation et perception d'un quartier portuaire au XVIIIe siècle', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, deel 70, Brussel, 2009-2011, pp. 211-265; HUBERTY, C., VALENTE SOARES, P., 1996, *De Sint-Katelijnwijk en de oude havendokken*, Brussel, 49 p. (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 11); HENNAUT, E., 1990, 'Histoire de la rue', in: *Appel aux jeunes architectes européens. La reconstruction d'une rue historique au centre de Bruxelles*, Brussel, pp. 19-31.
- 12.** Zie voor de Nieuwbrug: *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel*, vol. 1C, Mardaga, Luik, 1994, p. 140; de Bloemenstraat: *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel*, vol. 1B, Mardaga, Luik, 1993, p.140; de Circusstraat (de oude Kuipersstraat): *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel*, vol. 1A, Mardaga, Luik, 1989, p. 281; de Hooikaai: HUBERTY, C., VALENTE SOARES, P., op. cit., 1996, p. 10.
- 13.** VANNIEUWENHUYZE, B., 'Een middeleeuwse wijk in Brussel: de Lakenstraat en omgeving (Br.)', in: *Archaeologia Mediaevalis*, Kroniek 30, Brussel, 2007, pp. 106-108; HENNAUT, E., op. cit., 1990, p. 20.
- 14.** Alle voorgestelde hoogten zijn berekend in absolute altimetrische waarde. In de tekst staan ze allemaal in cursief.
- 15.** Houbrechts, D., 'Le logis en pan-de-bois dans les villes du bassin de la Meuse moyenne (1450-1650)', *Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles*, Luik, 2008, p. 109 (Dossier van de Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles, 12).
- 16.** Tot vandaag kan voor de stad Brussel geen enkele vergelijking worden gemaakt bij gebrek aan goed bewaard houten vakwerk. De enige bewaarde voorbeelden bevinden zich in de Brusselse stadsrand en dus in een landelijke context; zie: CHARRUADAS, P., SOSNOWSKA, Ph. (aangeboden voor publicatie), 'Petit béguinage et architecture vernaculaire : Étude archéologique d'un pan-de-bois du XVe siècle conservé dans l'actuel musée du béguinage d'Anderlecht', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*. HEYMANS, V., SOSNOWSKA, Ph., 2011, 'Around the Brussels carpentry (15th-18th centuries AD). Contribution of dendrochronology in the study of building', in: FRAITURE, P. (red.), *Tree Rings, Art, Archaeology*, pp. 255-269 (coll. Scientia Artis, 7); GAUTIER, P., 2009, 'La ferme du parc de Fond'Roy à Saint-Job (Uccle) - Etude archéologique d'un bâtiment à pans-de-bois (Région de Bruxelles-Capitale, Br.)', in: *Archaeologia Mediaevalis*,

Kroniek 32, Gent, p. 130-132; HOUBRECHTS, D., COSTA, M., *Rapport d'analyse dendrochronologique. La ferme de l'Abreuvoir à Uccle* (rapport), Université de Liège, 2002, 16 p.

17. BYL, S. et al., 'Étude archéologique du bâti d'une habitation sise rue de Flandre 180 à 1000 Bruxelles. Évolution d'une maison du Moyen Âge à nos jours (XIVe - XXIe siècle) (Br.)', in: *Archaeologia Mediaevalis*, Kroniek 35, Gent, 2012, pp. 60-64.

18. VAN DEN HAUTE, R., 'Découverte d'une potale de mitoyenneté à Jette', in: *Notre Comté : annales du Cercle d'Histoire, d'Archéologie et de Folklore du Comté de Jette et de la région, 1-2/3-4*, Cercle d'Histoire, d'Archéologie et de Folklore du Comté de Jette et de la Région, Ganshoren, 1988, pp. 25-26.

19. CLAES, B., *op. cit.*, 2006, pp. 21-31.

20. DEMETER, S., SOSNOWSKA, Ph., 'Sur les traces des comtes de Mansfeld à Bruxelles, les vestiges archéologiques découverts dans l'hôtel de Merode', in: MOUSET, J.-L., De Jonge, K. (red.), *Un prince de la Renaissance. Pierre-Ernest de Mansfeld (1517-1604). II Essais et catalogue*, Musée national d'histoire et d'art, Luxembourg, 2007, p. 53; SOSNOWSKA, Ph., 2010, 'Vestiges du couvent des Chartreux, rue des Fabriques 12-14 à Bruxelles', in: DEGRAEVE, A., DE POORTER, A., ORTIGOSA, C., *op. cit.*, pp. 124-125; BYL, S. et al., *Étude archéologique du bâti d'une habitation sise rue de Flandre 180 à 1000 Bruxelles. Évolution d'une habitation du Moyen Âge à nos jours (XIVe - XXIe siècle)* (rapport), Université Libre de Bruxelles, 2011, pp. 31.

21. DEL MARMOL, B., 'Revêtement, enduits et couleurs des façades bruxelloises', in: *Région de Bruxelles-Capitale. Le patrimoine et ses métiers*, Mardaga, Sprimont, 2001, pp. 51-56.

22. SOSNOWSKA, Ph., *op. cit.*, 2011, pp. 174-175.

23. De studies uitgevoerd in de regio Veurne tonen aan dat het gebruik ervan in de 13de eeuw verdween: LEHOUCQ, A., 'Gebruik en productie van baksteen in de regio Veurne van circa 1200 tot circa 1550', in: COOMANS, T., VAN ROOYEN, H. (red.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: The Question of the Cistercian Origin*, Academia Press, Gent, 2008 (Novi Monasterii, vol. 7), pp. 203-232; terwijl baksteen in Brugge in de 15de eeuw nog gebruikt werd voor de ruwbouw: WETS, T., 'Vroeg baksteengebruik in Brugge', in: COOMANS, T., VAN ROOYEN, H. (red.), *op. cit.*, 2008, p. 150.

24. VALERIANI, S., 'La "Bauforschung" a Lubeca: metodi di datazione', in: *Archeologia dell'Architettura*, vol. 4, All Insigna del Giglio, Firenze, 1999, pp. 83-92.

25. DEGRAEVE, A., 2009, *op. cit.*, p. 9.

26. DICKSTEIN-BERNARD, C., 'La construction de l'Aula Magna au palais du Coudenberg. Histoire du chantier (1452-1461?)', *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, deel 67, Société royale d'Archéologie de Bruxelles, Brussel, 2007, p. 46.

27. LETOR, A., LOIR, C., ROS-SILLON, J.-M., 'La galerie de l'hôtel d'Antoine de Lalaing à Bruxelles: un reflet de la cour gothico-renaissance de Marguerite d'Autriche', in: *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, deel 65, Société royale d'Archéologie de Bruxelles, Brussel, 2002, p. 51.

28. DEMETER, S., SOSNOWSKA, Ph., *op. cit.*, p. 54.

29. VAN BELLE, J.-L., *Signes lapidaires, nouveau dictionnaire, Belgique et Nord de la France*, La Taille d'Aulme, Louvain-la-Neuve en Braine-le-Château, 1994, pp. 160-166.

30. BBHE, notariële akten, microfilm nr. 121484; Duquenne, X., *op. cit.*, 2009b, p. 3.

31. DEGRAEVE, A., *op. cit.*, 2009, p. 9, alsook de bijdrage in deze publicatie.

32. EECKHOUT, J., *Rapport d'analyse dendrochronologique. L'Hôtel Dewez (Bruxelles)* (rapport), Université de Liège, 2004, p. 5.

33. HENNAUT, E., 2011 'Le chantier de la reconstruction: organisation, matériaux et techniques', in: HEYMANS, V., *Les maisons de la Grand-Place de Bruxelles*, Brussel, p. 76 (coll. Lieux de Mémoire).

34. In de 13de eeuw werden bakstenen van 27 cm gebruikt, eind 14de eeuw bakstenen van maar 23 cm: DEWILDE, M., 'Bouwen met baksteen in middeleeuws leper', in: COOMANS, T., VAN ROYEN, H., *op. cit.*, 2008, pp. 238-239.

35. DICKSTEIN-BERNARD, C., *op. cit.*, pp. 41-44.

36. HENNAUT, E., *op. cit.*, 2011, p. 73.

37. DUQUENNE, X., *op. cit.*, 2009, pp. 4-5.

38. DUQUENNE, X., *op. cit.*, 2009, pp. 4-5.

39. AGNASTOPOULOS, P., SOSNOWSKA, Ph. (aangeboden voor publicatie), 'De bois, de briques et de pierres: le palais du Coudenberg à Bruxelles. Matériaux de construction, mise en œuvre et éléments sculptés', in: HEYMANS, V., CNOKAERT, L., *Le Palais du Coudenberg à Bruxelles. Vie et destin d'une cour d'Europe*.

40. VAN BELLE, J.-L., *op. cit.*, 1994, pp. 18, 23, 673.

41. Zie het artikel van Francis Tourneur in dit dossier.

42. GUILLERME, A., 'Une spécificité de l'histoire', in: CARVAIS, R. et al., *Edifice & Artifice. Histoire constructives*, Picard, Parijs, 2010.

Hôtel Dewez and its background since the 14th century.

The contribution of building archaeology

In 2002, the Grand Orient of Belgium embarked on a major project to restore a listed building at Rue de Laeken in the centre of Brussels, commonly known as Hôtel Dewez. This complex has attracted the attention of scientists from both the historical and architectural viewpoints. As its name suggests, the house was apparently developed in 1774-1776 by Laurent-Benoît Dewez (1731-1812), first architect to the Court of Charles of Lorraine. The architectural study of the structure conducted as part of the restoration work established a detailed chronology of the site by revealing inhabited built-up nuclei between the 14th and 16th centuries, and also proposed a new interpretation of the work attributed to L.-B. Dewez. The study concluded that there had been a slow and complex evolution of the building, into which a number of dwellings were gradually incorporated, adding to the building density on the plot at the expense of the courtyards and gardens. Finally, the research focused in particular on the construction practices during the Ancien Régime through an analysis of the materials and techniques used.

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Françoise Boelens, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Bruggen, met de medewerking van Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president, belast met Monumenten en Landschappen.

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt en Linda Evens

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Dossier: Anne-Sophie Augustyniak, Françoise Boelens, Marie-Christine Claes, Ann Degraeve, Emmanuelle Dubuisson, Philippe Sosnowska, Francis Tourneur, Stephan Van Bellingen, Linda Van Dijck, Wivine Wailliez

Plus: Ann Degraeve, Catherine Leclercq, Cecilia Paredes, Lazlo Samogyi

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Eric Tack

NALEZING

Harry Lelièvre, Mia Verstraete en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Jean-Marc Klinkert & Julien Samani
www.supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

MET DANK AAN

Anne-Sophie Augustyniak, Laetitia Carlier, Philippe Charlier, Julie Coppens, Hilde De Clerck, Florence Doneux, Christian Feuillaux, Emmanuelle Job, Frank Langenaken, Jean-François Ruelle, Jana Sanyova, Marcel Vanhulst, Hugues Van de Walle, Nicolas Wouters, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), Belgisch museum van de vrijmetserij.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Hôtel Dewez, eretrap met ijzeren leuning, voor de restauratie (© KIK-IRPA, Brussel).

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM - Archives d'Architecture Moderne
AR - Algemeen Rijksarchief
ARB - Académie royale de Belgique
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2012/6860/15

Cette revue paraît également en Français sous le titre BRUXELLES PATRIMOINES